

РЕЦЕПЦІЯ ПОСТАТІ І ТВОРЧОСТІ

*С. Брижицька, канд. іст. наук,
Шевченківський національний заповідник*

СПРИЙНЯТТЯ РОБІТНИКАМИ ПОСТАТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА У 1927–1928 РОКАХ

Уперше вивчено процес усвідомлення постаті Тараса Шевченка робітниками через їхні нотатки у книгах вражень відвідувачів його могили за 1927–1928 рр.

Ключові слова: Тарас Шевченко, ідентифікат, книга вражень, національна ідентичність, радянська ідентичність.

Впервые изучено процесс восприятия образа Тараса Шевченко рабочими по их записям в книгах отзывов посетителей его могилы за 1927–1928 гг.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, идентификат, книга отзывов, национальная идентичность, советская идентичность.

The process of the perception of Taras Shevchenko's image by workers is for the time researched in the article through the analysis of books of impressions of the visitors of Shevchenko's grave in 1927–1928.

Key words: Taras Shevchenko, identificate, the Book of the impressions, the national identity, the soviet identity.

Наприкінці 1920-х років радянська влада посилює курс на побудову комуністичного суспільства, відбувається централізація влади, згортається українізація в Україні. 1927 р. Сталін остаточно бере владу у свої руки.

1928 рік: початок першої п'ятирічки, колективізація, розкуркулення, нищення сотень тисяч заможних селянських господарств, нищення церкви і інтелігенції. 1928–1929 рр. увійшли в історію як час "великого перелому", коли класова боротьба загострилася, почалася "радянська інтелігенція", боротьба з придуманими "шкідництвом", "націоналізмом". Необхідно було мати класове походження і дотримуватися радянських ідеологічних принципів. Робітники і селяни у цей період були двома головними класами, оскільки виробляли матеріальні блага. Простих трудівників дуже приваблювала теза, що кращою традицією марксизму є боротьба проти соціально-го й національного гноблення.

У двох книгах вражень за 1927 і 1927–1928 рр., які писали відвідувачі могили Тараса Шевченка на Чернечій (Тарасовій) горі в Каневі, залишили свої роздуми представники різних соціальних верств: селяни, учні трудових шкіл, студенти, робфаківці, військовики, міліціонери, актори, культармійці, священики, лікарі, вихователі, службовці, бібліотекарі, учителі, які по-різному називали Тараса

Шевченка. Були тут і робітники. У цьому ж пошукуванні маємо на меті з'ясувати: ким же був для робітників цього часу відомий поет, художник і українець?

Перші записи датуються червнем 1927 року. Це час закінчення непу. Часові межі непу – 12 серпня 1921 – 29 червня 1927 року – обумовлені: перша дата – рішенням Ради праці й оборони про переведення трестів на господарський розрахунок, друга – перетворенням госпрозрахунку згідно з постановою Центрального виконавчого комітету і Раднаркому СРСР на адміністративне планування зверху. Абревіатуру "неп" було вперше застосовано у травні 1921 р., а в народі її розшифровували як "нова експлуатація пролетаріату" [10, 350].

У перших записах робітників (Павлівського радгоспу, Держпароплавства) Т. Шевченко представлений більшовицьким борцем, поетом, письменником. У такому сенсі широко його почали сприймати дописувачі ще у попередній Книзі вражень за 1924–1926 рр. Рукописні матеріали розкривають процес ідеологізації прихильниками радянської влади постаті Т. Шевченка через ряд моментів. По-перше, українці (селяни, учні) змінюють "роль ідентичності" (лексема Е. Сміта) постаті Т. Шевченка з найпоширенішої національної ("батько") на радянську ("борець", "революціонер"). По-друге, через записи молоді, інтелігенції і робітників зміцнює свої позиції ідентифікат "борець" у радянському розумінні (1924–1925 рр.). По-третє, за тих обставин, що національний ідентифікат "батько" є провідним, його модифікують у радянський: постать Т. Шевченка популяризують як постать "батька пролетарів" (1925 р.). По-четверте, новим є класове потрактування Шевченкової національної "сім'ї вольної, нової" як "сім'ї радянської" (1925 р.), членами якої є робітники і селяни. По-п'яте, "заповіти" поета називають "вченням" [2]. Тепер часто і самого Т. Шевченка називають учителем.

Робітники прибули на Тарасову гору з Черкас і Черкащини (Городище, Набутов, Стеблів), Полтавщини (Яготин, Лубни), Києва і Київщини (Маслівка, Дарниця, Біла Церква, Гостомель), Дніпропетровщини, Донбасу, Одеси, Криворіжжя, Харкова, з Росії (Ленінград, Павловськ). Найчисельніші записи залишили робітники із Києва (дев'ять) і Київщини (шість) [9]. Для киян Т. Шевченко – борець за волю (більшовицьке значення) і "Наш Великий поет, Батько" (рос.) (національне значення). Про перевагу національного у самосвідомості свідчать слова іншого робітника: *"Годы вихрем несутся вперед! Отдаляя все прожитое! Когда-то!.. ты был, Тарас, жив, оставив нам свои мысли свободы! Ты открыл нас! Заставил думать как Ты! Тем самым, родной наш Батько Тарас, не забудем тебя никогда!!! Ты в*

нас самих! О, радість!!! (был проездом раб.[очий] завода № 43 г. Киев Владимир Дудин. З. Дудина. 22 июля 1928 г." [8, 443].

Робітники Маслівського сортівниче-насінневого технікуму, що на Київщині, пишуть: "...відвідували могилу славетного нашого півця" [7, 64]. А от інші робітники – Першої ремонтної школи III дільниці Київської округи зв'язку, медсанпраці з Білої Церкви, Дарницького фанерного заводу, Першої Державної фабрики взуття – лише констатують, що відвідували могилу, уникаючи будь-яких ідентифікативів на адресу Т. Шевченка.

Як уже було вище зазначено, записи починаються в історичному часі згортання непу. Зважаючи на те, що Жовтневий переворот було здійснено під гаслом соціальної рівності, то майнове розшарування при непі викликало різні почуття: в одних – обурення, в інших – розчарування. Навіть термінологія, яка застосовувалася щодо суто капіталістичних понять, була ненависною; "значна частина комуністів настільки не сприймала непу, що деякі з них кінчали життя самогубством, вважаючи нові порядки зрадою ідеалів, за які вони боролися" [10, 351].

Свого розквіту неп досяг 1926 р. Як пишуть дослідники, "на цей час оплата в промисловості зросла в 1,6 разів (порівняно з 1924 р.)" [10, 355]. Промисловість відроджувалася особливо у сільськогосподарських регіонах України, будувалися нові підприємства, активно створювалися нові галузі, зростали обсяги виробництва. У Шевченковому краї розвивалися металообробна, харчова промисловість, виробництво будівельних матеріалів; зокрема зросла потужність Корсунського чавуноливарного заводу. В 1928 р. валова продукція Шевченкової округи зросла проти 1926 р. на 26,7% [11, 239].

У книгах вражень є три записи робітників заводів: Дарницького фанерного, чавунно-вливного ім. Петровського, що на Дніпропетровщині, і Гостомельського скляного заводу гути, що на Київщині. Лише останній заслуговує на увагу: "*Якраз ліш сьогодні я зобрався відвідовати (саме так. – С. Б.) могилу Т. Г. Шевченка. Того славно-го борця за волю, котрій віддає свою трудовою жизнь. Я гадаю, що Батько крестянского поэта загостріт (саме так. – С. Б.) в грудях трудящихся всего світу також боротьба, котра зайняв наш Т. Шевченко...*" [8, 398–399]. Для автора нотатки Т. Шевченко-батько є водночас і борцем за соціальні свободи трудівників. Це те, що активно пропагувала влада з 1919 року і що знайшло відгук у його серці. Цей запис робітника (як і інших) свідомо подаю без граматичних правок, аби проілюструвати рівень грамотності дописувача і нагадати про цю проблему в суспільстві. У середині 1920-х років через профспілки, партійні осередки, комітети незаможних селян,

що контролювалися партією, широкого характеру набуло явище висування робітників і селян на управління державою. Це був один із шляхів формування "нової" (радянської) інтелігенції. Дані партійного перепису 1927 року свідчать, що в апараті управління республіки працювало висуванців-членів партії близько 30 тисяч чоловік, із них робітників було 25 тисяч. Окрім того, що ці люди поповнювали ряди нової інтелігенції, вони поповнювали і ряди нової бюрократії, що мала низький культурний і загальноосвітній рівень [5, 68–69]. Тому не дивно, що звичайний робітник пише так малограмотно.

Збереглося два записи 1928 року від працівників цукроварень Черкащини – Городищенської і Набутівської. Робітники з Городища, разом із учнями Дирдянської районної трудової школи, пишуть, що *"відвідували могилу великого свого проводиря батька"*, а набутовці, що *"незабутнього борця за волю і правду"*.

Три записи 1928 року залишили і робітники фабрик: Першої Державної фабрики взуття, Мебельної і Стеблівської текстильної (33 особи). У перших двох записах лише засвідчено дописувачами про свої відвідини могили, а у третьому є більшовицьке визначення Т. Шевченка – *"борець за долю працюючих"*.

З якою ж метою прибувають робітники на Чернечу гору? Вони або їдуть цілеспрямовано (екскурсіями) відвідати і поклонитися могилі, або просто проїздом. Записи останніх російськомовні: *"Проездом твоя могила мене заставила остановиться и посетить тебя, дорогой учитель Тарас Григорович Шевченко рабочий Корчепод'янного крана 4/VIII-27 р. А. Беркович"* [8, 49].

Серед тих, хто цілеспрямовано приїхав на Чернечу гору, були робітники з Донбасу: *«За 1000 верст, мы, горняки, металлисты и транспортники из Донбасса прибыли на твою, Тарас Григорович, могилу чтобы преклониться перед твоей могилой, – могилой Великого народного поэта и борца, помня твой заповит "Не забудьте упомянуты не злым, тихим словом". Прошло то время, когда на твоей могиле, как проклятый караул, жандармы ожидали твоих учеников. Теперь вольно и свободно (сбросив цепи рабства) мы поем на твоей могиле, поем твои песни, – полные уверенности за светлое будущее бывших рабов. Спи, Тарас, спокойнo! Мы на наших шахтах, заводах и транспорте, полные гордости и сил, будем строить великую Украину не шовинистическую, а часть Мирового Советского Союза Республик. Экскурсия из Донбасса в количестве 12 человек прибыла 11 июня, отбыла 13 июня 1927 года. [Підписи]»* [7, 45]. Тут необхідно звернути увагу на вислів «твой заповит "Не забудьте упомянуты не злым, тихим словом" (до слова, це єдина цитата із Т. Шевченка з усіх нотаток робітників) і зокрема на тему "ви-

конання Тарасового заповіту». Ця тема не є новою. Вперше про заповіт пишуть ще у червні 1925 р., а також 1926-го. Тоді йшлося про здійснення Шевченкових "заповітів", які автори розуміли з позицій більшовицької ідеології: звільнення бідного люду, знищення "панів, але не по всьому світу, а лише на нашій Україні і других державах Східної Європи" [6, 81]; вільними стали пригнічені, Україна отримала ту волю, про яку мріяв Т. Шевченко, "щоб Україна була не панська, / а робітниче-селянська" [6, 82], "щоб між людьми [були] братерство й рівність" [6, 110]. Саме із середини 20-х років ХХ ст. "заповіти" поета стали називати "вченням", що лексично було ближче до радянської ідеології. От і в цій нотатці такі тенденції продовжуються.

Вищенаведений запис від донбасівців не єдиний. Загалом їх збереглося п'ять: чотири за 1927 р. і один за 1928-й. При цьому лише один, вищепроцитований, – російською мовою, решта ж – українською. В останніх записах Т. Шевченка представляють як "великого народного поета", "великого поета і борця за волю народню", "великого письменника України".

У 1920–30-х роках промислові підприємства України, зокрема на півдні, зачепили жорстокі репресії [13, 432–439]. Є нотатки і робітників із цих країв. Дописувачі з Дніпропетровщини (сім нотаток) дуже стримані, пишуть лише, звідки вони прибули (чавунно-виливний завод ім. Петровського, завод Леніна; Катерининська залізниця на Криворіжжі) і про факт відвідин могили. А от робітник з Одеси сприймає Т. Шевченка у національному значенні: *"Відвідував могилу нашого незабутнього батька із м. Одеси роб. М. Легенький. 7/VIII 27 р."* [8, 63].

Щодо міри обізнаності робітників із творчістю поета, то, на жаль, про неї говорити не доводиться. Хоча при цьому найчастіше пишуть, що прийшли на могилу саме письменника і поета. Вірші Т. Шевченка не цитують і про його найкарколомніші події життя не згадують. Виключенням є лише один спільний запис, російськомовний, робітників і службовців, де хоча б побіжно є натяк на те, що писемна спадщина була доступна для автора нотатки: *"...остаемся очень рады, что посетили родное место Т. Г. Шевченко, где видели многое из его произведений, что остается у нас памятью на долгое время"*. [8, 243–244]. Вживане лексичне кліше "читим память великого учителя украинского народа, как борца за освобождение рабочих и крестьян" увиразнює процес залучення імені Т. Шевченка до когорти борців за соціалізм і комунізм у часі становлення радянської влади.

Загалом же нотатки робітників небагатослівні й малоемоційні. З усього загалу лише одна вирізняється з-поміж інших: *"6-го липня 1927 рік. Робітники Яготинського комбінату на Полтавщині. Лю-*

бий Тарас Григорович, нащо ти і весь (нерозбірливо. – С. Б.) Всесвіт, залишив нас на розпутьті [сім підписів]" [7, 145]. Зауважу, що полтавці завжди виявляли у своїх записах високий рівень національної самосвідомості і вболівали за розвиток української мови.

Тарас Шевченко був охрещений у православній церкві [12, 6, 280], і тому його поховали відповідно до традиції християнської віри, встановивши на могилі дерев'яного хреста. 1884 року на могилі було встановлено хрест чавунний, а 1923 року – чавунне погруддя поета. Дискусії з приводу зняття чавунного хреста почалися на сторінках книг вражень ще з 1925 року. Якщо у записах 1925-го (чотири) і 1926-го (шість) років відвідувачі шкодують за хрестом, вважаючи його зняття за намір "монополізувати Шевченка і зробити з нього атеїста", то нотатки 1927–1928 років не є такими однозначними. Умовно їх можна поділити на дві групи: такі, що схвально ставляться до відсутності хреста (дев'ять), і такі, що категорично не поділяють цю думку (вісім) [1, 156–163]. У записах робітників є лише один, де згадується про цей хрест: *"Відвідала могилу Т. Шевченка, краса якої мене дуже вразила, бо коли я ще була малою, то на могилі стояв хрест й здавалось, що тут похований, якийсь піп, а тепер уже на власні очі бачиш, що тут дійсно похований Т. Шевченко. Робітниця Харк.[івської] Шк.[оли] Друкарського Діла А. Б. Свічкова. 23/VII 1928 року"* [8, 449].

Збереглося чотири спільні нотатки робітників і службовців. У першій, від робітників Першої Державної фабрики взуття і службовців Коростенського ОМГ (? – С. Б.), відсутня ідентифікація Т. Шевченка. У другій, від робітників і службовців «Дарницьких пунктів "Совпольшторг", "Кооптах"» (рос.), вжито радянські ідентифікати, які доповнені національними уточненнями: "великий учитель песен украинского народа", "поэт украинских стихов", "великий учитель украинского народа", "борец за освобождение рабочих и крестьян" (рос.). Третій запис охоплює національне (ідентифікат "кобзар") і радянське (ідентифікати "учитель", "революционер") сприйняття Т. Шевченка. Свій привіт передали *"славетному поэту"* робітники та службовці Криворіжжя.

У Книзі вражень 1927 року вивчено вісім нотаток робітників (червень-липень) за означеною темою. Робітник Павлівського радгоспу називає Т. Шевченка борцем і поетом, робітник Держпароплавства – письменником-поетом, робітники Маслівського сортівниче-насіневого технікуму – славетним [с]півцем, робітник із Донбасу – великим народним поетом, робітники Яготинського комбінату (Полтавщина) – любимим Тарасом Григоровичем. Усі ці записи – українською мовою. У єдиному записі російською мовою, від гірників, ме-

талістів і транспортників із Донбасу, Т. Шевченка визначено як "великого народного поета и борца" (рос.).

Отже, ідентифікати вжито так: поет – тричі, борець – двічі, письменник і [с]півець – по разу. Постать Т. Шевченка робітники розуміють як провісника нового суспільного ладу.

У Книзі вражень 1927–1928 років вивчено 38 нотаток за означеною темою. Записів робітників **1927 року** збереглося тринадцять (липень-серпень). Для робітників Донбасу Т. Шевченко є насамперед великим поетом і борцем. Робітник із Києва хоча і пише мовою російською, проте вважає, що відвідав могилу "*Нашего Великого поэта, Батька*", тобто він мислить національними категоріями. Такої ж системи цінностей дотримуються і залізничники з Лубенщини і робітники з Одеси, Черкас, Яготина, для яких Т. Шевченко є "незабутнім батьком" і "батьком із батьків". Для робітника Корчепід'ямного крана Т. Шевченко є вчителем у суто радянських традиціях.

Отже, ідентифікати вжито так: батько – шість разів, поет – двічі, борець і учитель по разу. У 1927 р. (Книга вражень 1927–1928 рр.) переважає національне бачення постаті Т. Шевченка.

Записів робітників **1928 року** збереглося двадцять п'ять (червень-серпень). Із національних ідентифікатів на адресу Т. Шевченка вжито батько (тричі) і Кобзар (України) (раз). Вжито також творчі ідентифікати поет (п'ять разів) і письменник (раз). Найчастіше Т. Шевченка сприймають у більшовицькому сенсі як борця (за волю, правду, долю працюючих, за "освобождение рабочих и крестьян" {рос.}) (п'ять разів), як революціонера (двічі), як (великого) учителя (українського народу) (чотири рази), як "певца народного горя" (рос.) (раз).

"Привет тебе, первому великому поэту-революционеру Украины от рабочих славного Ленинграда..." [8, 405]. Тут поєднання назв "поет" і "революціонер" свідчить про процес використання владою імені і творчості Т. Шевченка для завоювання нею прихильності трудівників, а залучення до ідентифікації визначення "учитель" ставить Т. Шевченка в ряд борців за соціалізм на зразок Леніна.

Нотатки свідчать про взаємну любов між Т. Шевченком і народом, яка не була нав'язана приписами чи деклараціями: "...відвідали могилу Т. Г. Шевченка група рабочих і селян любимців Шевченка. [11 імен і прізвищ]" [8, 489]. Більшовики вміло використали значимість постаті Т. Шевченка для українців через ряд факторів: його емоційну привабливість і як особистості, і його поетичної творчості, через відповідність Т. Шевченка моральним та суспільним еталонам, через відповідність Т. Шевченка ідеалам і сподіванням спільноти, через важливість духовно-світоглядних перетворень, які він здійснив своєю діяльністю і творчістю. Його образ – це образ самої

України, оскільки доля України – це доля народу (так називали в часи Т. Шевченка селян), а доля народу – це доля Т. Шевченка. *"Отведовывал Могилу Великого Украинского поэта и певца народного горя Т. Г. Шевче[нка] рабочий..."* [8, 491].

Таким чином, усього робітниками у двох книгах вражень за 1927-й та 1927–1928 рр. було залишено 46 записів. Це кількісно значно менше, аніж залишили селяни (89) [4, 602–615] і представники радянської інтелігенції (83 нотатки) [3, 88–91].

Записи залишають як одинаки (29), так і від імені групи відвідувачів (15). Останні – це робітники заводів і фабрик.

Робітники пишуть двома мовами: українською (35 нотаток) і російською (11 нотаток). Останньою найбільше записів залишили відвідувачі з Києва, а також із Донбасу і Ленінграда (по одному).

Себе дописувачі називають робітниками, робітницями, гірниками, металістами, транспортниками. Тобто тут має місце лише ідентифікація професійна. Натомість етнонім "українці", що є виразником національного самовизначення, – відсутній. Із вивченого загалу записів робітників лише в одному робітник зазначив місце свого народження, що є свідченням його духовної нерозривності з малою батьківщиною: *"10/VII 28 року відвідав дорогу могилу великого письменника України Т. Г. Шевч.[енка] робітник Донбасу о 10 год. ранку С. П. Губенко, уродженець села Ключників Таганчанського району Шевченківської округи"* [8, 402].

Концепція розвитку національної ідентичності українців, за їхніми записами у книгах вражень, що збереглися ще з 1896 р., охоплює ряд моментів. *По-перше*, українці пишуть переважно мовою українською. *По-друге*, почування ними причетності до спільної національної "родини" через підписи "українець", "українка", "сини", "діти" України та Т. Шевченка, "полтавці", "черкаси" тощо. *По-третє*, найбільше визначення Т. Шевченка національним ідентифікатором "батько" (не так часто до нього звертаються тотожними за суттю національними звертаннями: "брат", "тато", "дідусь"). *По-четверте*, це те, що записи українців охоплюють важливий спільний символ – "могила Шевченка – батька України", що є для українців одним зі значимих місць вияву на причетність до національної спільноти. *По-п'яте*, розуміння українцями України як батьківської землі, рідного краю, що пов'язує їх між собою історично і реально. На таких позиціях стояли навіть комуністи, які робили записи українською мовою. Утім, із цих п'яти критеріїв робітники дотримуються лише двох: переважно пишуть українською мовою і лише дев'ять разів (із 46 записів) називають Т. Шевченка духовним батьком і раз – кобзарем.

Т. Шевченко відіграв суттєву роль у житті багатьох українців, і тому маніпуляції влади навколо його постаті (пропаганда антикріпацької теми у творчості, акцентування на власному поетовому кріпацькому минулому) покликані були використати його як інструмент для легітимізації радянської влади і соціалістичного ладу, для формування радянської ідентичності. Водночас не менш потужна Шевченкова тема національного гноблення українців була штучно замовчувана.

Оскільки робітники більше сприймають Т. Шевченка як більшовицького борця і революціонера, це підтверджує процес денаціоналізації постаті і творчості Т. Шевченка та його "осоціалізмнення".

1. Брижицька С. Відвідувачі Чернечої гори про зняття пам'ятника "голгофа" з могили Тараса Шевченка (за рукописними матеріалами 1927–1928 років) // Збірник праць Всеукраїнської (37-ї) наукової шевченківської конференції; Черкаси, 22–24 квітня 2009 р. – Черкаси: В-во Чабаненко Ю. А., 2009.
2. Брижицька С. Життя і слово українця для українців. – К.: Задруга, 2006. – 294 с.
3. Брижицька С. Сприйняття "новою" інтелігенцією постаті Тараса Шевченка наприкінці 20-х років XX ст. // Українознавчий альманах. – Вип. 5. – К., 2011.
4. Брижицька С. Сприйняття постаті Тараса Шевченка українськими селянами на Чернечій горі в Каневі // Збірник праць Міжнародної (38-ї) наукової шевченківської конференції. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А., 2011.
5. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х–30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський інститут Українських Студій Альбертського університету, 1992.
6. Книга вражень відвідувачів могили Тараса Шевченка 1924–1926 рр. – Зберігається у фондах Шевченківського національного заповідника (м. Канів). – № КН-21799.
7. Книга вражень відвідувачів могили Тараса Шевченка 1927 р. – Зберігається у фондах Шевченківського національного заповідника (м. Канів). – № КН-21800.
8. Книга вражень відвідувачів могили Тараса Шевченка 1927–1928 рр. – Зберігається у фондах Шевченківського національного заповідника (м. Канів). – № КН-21801.
9. м. Канів адміністративна одиниця Канівського району Шевченківського (Корсунського) округу Київської губернії, з 1927 р. – Канівського району Шевченківського (Черкаського) округу, з лютого 1932 р. – Київської області.
10. Петровський В. В., Радченко Л. О., Семененко В. І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Вид. 2-ге, випр. та доп. – Х.: ВД "Школа", 2008.
11. Шевченків край. Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наук. думка, 2009.
12. Шевченко Тарас. Документи та матеріали до біографії. 1814–1961. – К.: Вища школа, 1982. – С. 6. – Запис 1814 р. лютого 25 у метричній книзі села Моринець Звенигородського повіту Київської губернії про народження Т. Г. Шевченка; с. 280 – 1857 р. травня 28 – Формулярний список Т. Г. Шевченка.
13. Шитюк М. Здійснення насильницької політики влади на промислових підприємствах півдня України в 1930-х рр. / Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36. статей. – Вип. 12. – К.: Рідний край, 2001.